

УДК 332.3

Т. С. Зінченко,
к.с.-г.н., доцент кафедри землеустрою та кадастру
Одеської державної академії будівництва та архітектури

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ

Т. Ye Zinchenko.

Retrospective analysis and assessment of the current state of land use and protection

Проведений ретроспективний аналіз та оцінка сучасного стану використання та охорони земель. Досліджена динаміка зміни земельного фонду, проаналізовано динаміку зміни площ порушених, відпрацьованих та рекультивованих земель, проведена оцінка заходів щодо охорони земель.

Ключові слова: земельні угіддя, охорона земель, природоохоронні заходи.

The retrospective analysis and assessment of the current state of land use and protection. The dynamics of changes in land resources, analysis of dynamics of disturbed areas, waste and reclaimed land, the evaluation measures for protection.

Keywords: lands, public lands conservation measures.

Постановка проблеми. Земельне питання було і залишається головним у функціонуванні господарства будь-якої країни. Справедливо визначається значимість землі, як ресурсу природи з багатоцільовим використанням, де найважливішим є її функціонування як просторового базису розвитку продуктивних сил, розселення, головного засобу виробництва у сільському та лісовому господарствах, джерела продовольства [1]. З часу проведення земельної реформи в Україні змінилися склад та структура земельного фонду. Реформування земельних відносин, їх трансформації, призвели до цілої низки еколого-економічних проблем, найважливішими серед яких є неефективна структура землекористування, не оброблюваність земель, значне зниження ефективності сільськогосподарського виробництва, відсутність реальної вартості земель, деградація, інтенсивний прояв водної та вітрової ерозії, підвищення еродованості ґрунтового покриву тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження питання щодо раціонального, економічно доцільного, екологічно безпечного використання та охорони земельних ресурсів приділяється значна увага в працях Бистрякова І.К., Гуцуляка Г.Д., Добряка Д.С., Мишеніна С. В., Ступеня М.Г., Третяка А.М., Хвесика М.А. та інших вчених. Результати їх досліджень охоплюють широке коло зазначених проблем. Однак динаміка змін зумовлені новим земельним законодавством, трансформація економічних відносин, загострення соціальної та еколого-економічної ситуації вимагає проведення постійних досліджень з метою вироблення основних напрямків і заходів подальшої реалізації процесу вдосконалення земельних відносин та приведення їх у відповідність з цими змінами.

Постановка завдання. В статті ставиться завдання провести ретроспективний аналіз та оцінити сучасний стан використання та охорони земель, співвідношення земельних угідь, визначити напрями вирішення існуючих проблем.

Результати досліджень. Україна володіє значними земельними ресурсами. Земельний фонд складається із земель, що мають різноманітне функціональне використання, якісний стан та правовий статус. Станом на 1 січня 2012 року її земельний фонд складає 60354,8 тис. га, або майже 6% території Європи, з яких 42,78 млн. га складають сільськогосподарські землі (рис. 1).

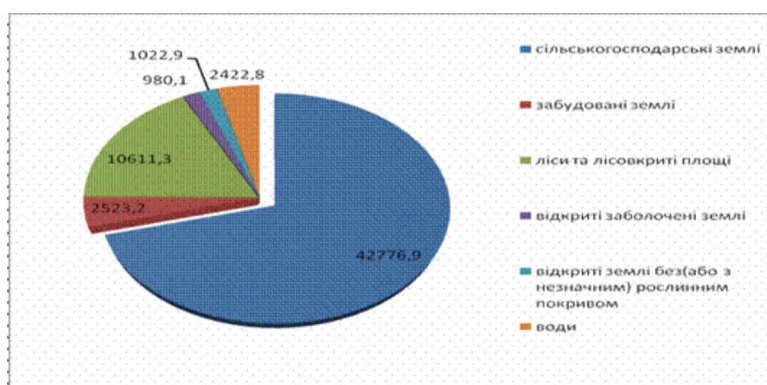

Рис. 1. Структура земельного фонду України

Зокрема сільськогосподарські угіддя становлять близько 19% загальноєвропейських, у т.ч. рілля – майже 27%. Український показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на душу населення є найвищим серед європейських країн – 0,9 га, в т.ч. 0,7 га ріллі (проти середньоєвропейських показників 0,44 і 0,25 га відповідно). Площа чорноземів в Україні становить, за різними оцінками від 15,6 до 17,4 млн. га, або близько 8% світових запасів. Загалом на початок 2000 року нормативна грошова оцінка земельних ресурсів України становила орієнтовно 330 трлн. грн. [3].

Значна частка земельної площі 70,9%, або 42776,9 тис. га складають сільськогосподарські землі, у структурі яких сільськогосподарських угідь – 68,9%, з них на рілля припадає 53,8%; 9,1% складають пасовища; 4,0% – сіножаті; 1,5% – багаторічні насадження; 0,5% - перелogi.

Сільськогосподарські угіддя України в різних регіонах України, характеризуються різним рівнем сільськогосподарського освоєння (рис. 2), при цьому основну частку в регіонах займає інтенсивно оброблювана рілля.

Рис. 2. Структура сільськогосподарських угідь України

Ліси та інші лісовкриті території займають 17,6 % території країни, забудовані землі - 4,2 %, території вкриті поверхневими водами - 4,0 %, заболочені землі - 1,6 %, відкриті землі без рослинного покриття або з незначним рослинним покриттям - 1,7 %.

Для вияву структурних зрушень в розрізі окремих категорій угідь порівняємо склад та структуру земельного фонду країни в динаміці показників з 1994 по 2012 роки за даними Держгеоцентру (рис. 3).

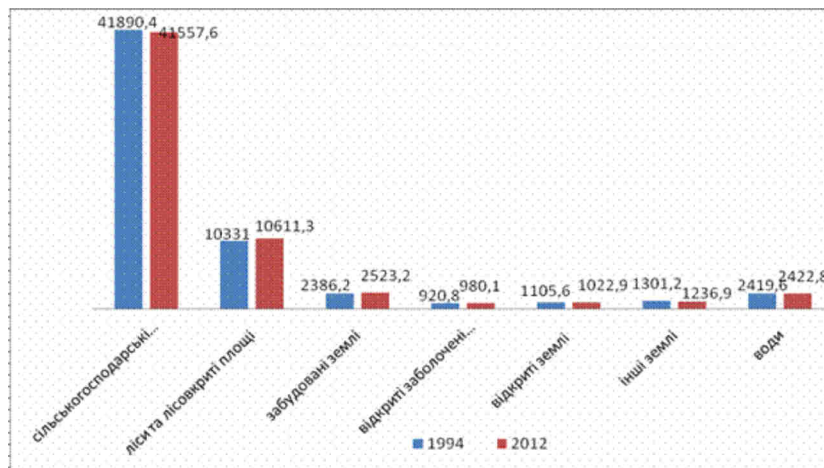

Рис. 3. Динаміка зміни земельного фонду України

Так, упродовж зазначеного періоду відбулися зміни як у структурі земельного фонду по основних видах угідь, так і по основних землекористувачах та власниках землі.

Зокрема, по основних видах угідь – площа сільськогосподарських угідь зменшилася з 41,89 млн. га у 1994 році до 41,56 млн. га станом на 01.01.2012 р., тобто на 332,8 тис. га (табл. 1). Причина цієї зміни зумовлена тим, що сільське господарство України залишається інвестиційно непривабливим і позначається на масштабах залучення в господарський обіг земельних ділянок [5].

Слід зазначити, що при цьому частка зменшення площ сільськогосподарських угідь продовжує стрімко знижуватись.

Площа забудованих земель збільшилася: з 2,39 млн. га станом на 1 січня 1994 року до 2,52 млн. га станом на 1 січня 2012 року, тобто на 137 тис. га. Зростання частки забудованих земель пов'язано з розширенням масштабів приватного будівництва поблизу великих міст, міських агломерацій, з активізацією житлового будівництва у багатьох містах України та розширенням меж великих міст.

Таблиця 1. Динаміка зміни земельного фонду України

Основні види земельних угідь	1994		2012		Зміни 1994 ± 2012 (тис.га)
	Площа, тис. га	%	Площа, тис. га	%	
Сільськогосподарські угіддя	41890,4	69,4	41557,6	68,9	-332,8
Ліси та лісовкриті площі	10331	17,1	10611,3	17,6	+280,3
Забудовані землі	2386,2	4,0	2523,2	4,2	+137,0
Відкриті заболочені землі	920,8	1,5	980,1	1,6	+59,3
Відкриті землі без рослинного покриття або з незначним рослинним покриттям	1105,6	1,8	1022,9	1,7	-82,7
Інші землі	1301,2	2,2	1236,9	2,0	-64,3
Води	2419,6	4,0	2422,8	4,0	+3,2
Разом територія України	60354,8	100	60354,8	100	

Загальна площа лісовкритих земель зросла з 10,33 млн. га до 10,61 млн. га, тобто на 280,3 тис. га. Враховуючи те, що в найближчій перспективі стимулюватиметься заліснення малопродуктивних угідь, частка лісів та лісовкритих площ зростає. Це значний позитив, адже буде нарощуватися асиміляційний потенціал території і зміцнюватиметься функціонування агроландшафтів.

Площа водойм залишилася майже без змін – 2,42 млн. га станом на 1 січня 2012 року. Враховуючи просторові та геоморфологічні характеристики цих угідь, значне зростання їх частки в найближчій перспективі не передбачається.

Розподіл земель за основними власниками землі та землекористувачами свідчить про переважання земель сільськогосподарських підприємств, які становлять 28,7 % території. Лісогосподарські підприємства займають 14,2 %. У власності й користуванні громадян перебувають 34,0 % загальної площі земель країни. Інші власники землі та землекористувачі становлять 23,1 %.

Використання та охорона земель є одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері природокористування, екологічної безпеки і охорони навколишнього природного середовища і є невід'ємною умовою збалансованого економічного і соціального розвитку. Таким чином, територія України характеризується надзвичайно високим показником сільськогосподарської освоеності, що значно перевищує екологічно обґрунтовані межі. Навіть зі зменшенням протягом досліджуваного періоду, цей показник значно перевищує аналогічний показник більшості країн світу. Порівняно з європейськими країнами, орні землі яких

займають 30-32 % загальної площі, розораність українських земель сягає 53,8 %.

Екстенсивний тип землеробства значною мірою вплинув на динаміку порушених, відпрацьованих та рекультивованих земель (рис.4).

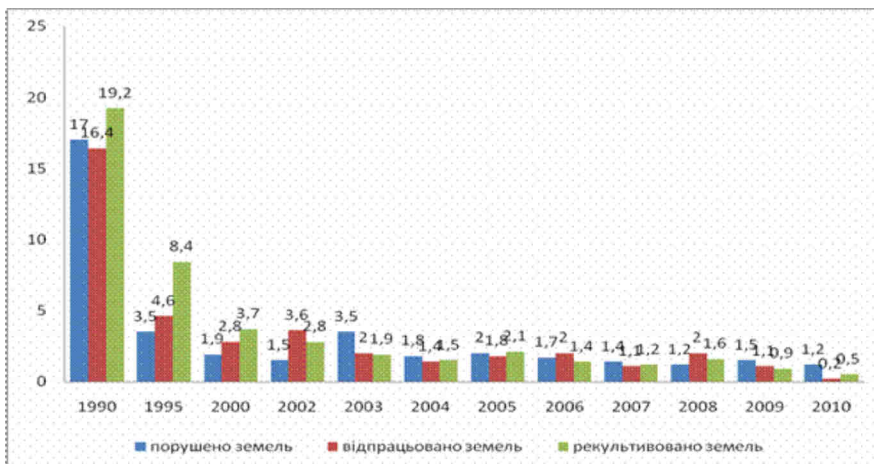

Рис.4. Динаміка зміни площ порушених, відпрацьованих та рекультивованих за 1990-2010 рр., тис. га [4]

Значні площі порушених, відпрацьованих та рекультивованих земель у 1990 році порівняно з наступними періодами пов'язані з тим, що сільськогосподарське виробництво та проведення інших робіт, пов'язаних із використанням земельних ресурсів, не зазнавали значного деструктиву і щодо наявності капітальних вкладень, вчасного поповнення оборотних фондів, держзамовлення, і це сприяло залученню значних площ земель до господарського обігу. Відповідно значними були площі відпрацьованих та порушених земель, що вимагали інтенсифікації рекультивативної.

Якщо в період з 1990 року по 2000 рік площа рекультивованих земель перевищувала як площу порушених так і відпрацьованих земель, що давало можливість повертати значні земельні масиви до продуктивного стану та залучати їх в господарський обіг, то в наступні роки площі відпрацьованих та порушених земель вже перевищували площі, які були піддані рекультивативній. Тому й не дивно, що станом на 01.01.2011 року площа порушених земель становила 135,5 тис. га, а відпрацьованих – 43,3 тис. га.

Таким чином значна частина сільськогосподарських угідь та земель несільськогосподарського призначення потребує використання нових форм та способів відновлення і відтворення, а також зміни пріоритетів їх залучення в господарський обіг.

Менш інтенсивно здійснювались й інші заходи з охорони земель. Зокрема, зменшились обсяги будівництва протиерозійних гідротехнічних споруд (табл. 2). Якщо протяжність створених валів та валів-каналів у 1995 році становила 135,2 км, то у 2010 році 4,1 км. Дещо покращення ситуації відбулось у 2004 році де їх протяжність становила 13,5 км.

Загальну тенденцію спостерігаємо до скорочення природоохоронних заходів, пов'язаних із відтворенням та збереженням земель в період з 1995 по 2010 рр., у 2003 році було проведено берегоукріплення протяжністю 237 км, також мало місце залуження сильно деградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі. Причиною цього стало підвищення частки фінансування будівництва протиерозійних гідротехнічних споруд в загальній структурі інвестицій в основний капітал на охорону та раціональне використання земель.

Таблиця 2. Здійснення заходів з охорони земель [4]

Найменування заходів	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
<i>Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд</i>										
Вали, вали-каналів, км	135,2	9,3	5,0	4,0	13,5	3,6	8,6	7,3	8,0	0,5
Вали-тераси, км	5,4	10,9	8,6	3,8	5,1	6,6	2,3	2,4	2,3	0,7
Вали-дороги, км	16,2	2,2	0,3	1,1	1,1	1,1	2,2	1,3	1,1	2,5
Протиерозійні ставки (накопичувачі твердого стоку), га	177	24,0	33,7	31,8	5,2	7,0	1,5	2,0	1,8	-
Водоскидні споруди, шт	51	18	6	2	1	2	2	1	2	9
Берегоукріплення, км	1,0	4,7	0,9	237	2,6	3,9	4,2	4,2	1,2	7,6
<i>Залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі, га</i>	12785,0	14974,0	6496,0	16728,8	8566,0	6341,5	8929,9	6212,3	6021,8	3805,9

Враховуючи екологодеструктивний характер землекористування в Україні, що призводить до погіршення якісного стану ґрунтів важливого значення набуває проблема проведення заходів із вапнування і гіпсування (табл. 3). Виходячи з приведених в таблиці даних намічується тенденція, яка притаманна для вказаних вище природоохоронних заходів. Таке інтенсивне скорочення обсягів та масштабів вапнування і гіпсування було зумовлено тим, що колгоспи та радгоспи, які в часи командно-адміністративної системи були основними землекористувачами, трансформувались в нові організаційно-правові форми господарювання.

Відсутність спеціальних сівозмін, агролісомеліоративних, полезахисних заходів сприяло поступовому виснаженню родючого ґрунту, зменшенню вмісту гумусу, посиленню ерозійних процесів, підвищенню кислотності, погіршенню інших якісних характеристик ґрунтів. Це все відбувалось в умовах фінансової розбалансованості агроформувань, що знайшло свій прояв у різкому зниженні обсягів вапнування і гіпсування ґрунтів.

Таблиця 3. Проведення вапнування та гіпсування ґрунтів [4]

Рік	Проведено вапнування ґрунтів, тис. га	Внесено вапнякового борошна та інших вапнякових матеріалів, тис.т	Проведено гіпсування ґрунтів, тис. га	Внесено гіпсу та інших гіпсовмісних порід, тис.т
1990	1407,9	6930,7	285,4	1275,9
1995	286,6	1597,4	18,1	79,2
2000	23,9	169,7	5,1	27,0
2003	23,5	132,0	1,6	5,4
2004	40,9	222,8	3,8	16,5
2005	41,7	243,1	2,7	12,1
2006	43,9	283,4	5,7	30,4
2007	49,0	300,3	7,9	39,9

2008	59,7	334,1	9,8	39,2
2009	87,8	406,1	24,6	47,0
2010	73,2	340,8	4,4	23,4

В системі державних пріоритетів природоохоронної політики, у тому числі й на міжнародному рівні, значна роль відводиться формуванню та розвитку природно-заповідного фонду як національного надбання і створення національної екологічної мережі [2]. Природно-заповідний фонд України станом на 01.01.2011 року має в своєму складі 7739 територій та об'єктів загальною площею 3744,5 тис. га, в межах території України і 402,5 тис. га в межах акваторії Чорного моря.

Відношення площі ПЗФ до площі держави становить 5,4 %. Із них за кількістю найбільшу частку займають пам'ятки природи, заказники та заповідні урочища - разом біля 90 % від кількості всіх існуючих об'єктів. В різних регіонах України показник заповідності коливається від 1,4 до 14,8 %, при цьому, в десяти областях України він становить всього до 3 %, у дев'яти областях та Автономній Республіці Крим має середні значення – 4-9 %, і тільки у п'яти областях та містах Києві і Севастополі – близький або перевищує 10 %. Позитивним моментом є нарощення темпів збільшення площі об'єктів природно-заповідного фонду (рис. 5).

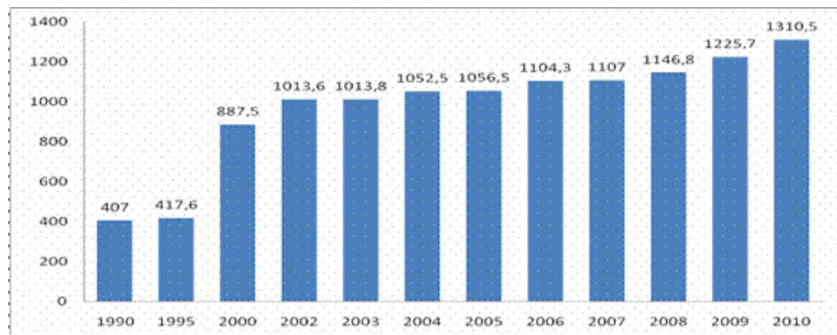

Рис. 5. Площа заповідників та природних національних парків 1990-2010 рр.

В Україні площа земель лісгосподарського призначення та лісів в інших категоріях земель - 10,8 млн. га (підпорядкованих Держагентству лісових ресурсів України - 7,4 млн. га), із яких лісовою рослинністю вкрито 9,5 млн. га (в Держлісагентстві - 6,3 млн. га). Запас деревини в лісах складає 1,7 млрд. кубічних метрів. Середній щорічний приріст в лісах Держлісагентства складає 4 м³ на 1 гектар і коливається від 5 м³ у Карпатах до 2,5 м³ у Степу. Здавалося б, цифри вражаючі, але за стандартами для країни цього недостатньо.

Лісистість території держави становить 15,7 %. За науковими розрахунками, оптимальна лісистість повинна складати не менше 20 %. Ліси по території України розташовані дуже нерівномірно. Вони сконцентровані переважно в Поліссі та в Українських Карпатах (рис.6). Лісистість у різних природних зонах має значні відмінності й не досягає оптимального рівня, за якого ліси найпозитивніше впливають на клімат, ґрунти, водні ресурси, пом'якшують наслідки ерозійних процесів, а також забезпечують одержання більшої кількості деревини.

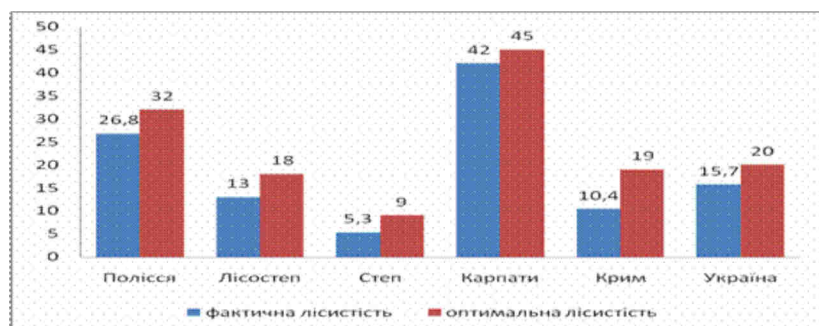

Рис. 6. Лісистість території України, %

Висновки. Основними завданнями екологічнобезпечного землекористування є відтворення родючості земель, удосконалення структури сільськогосподарських угідь, оптимізація структури посівних площ, здійснення консервації деградованих та техногенно забруднених земель, впровадження екологічно орієнтованих методів сільськогосподарського виробництва. Тому потребує вдосконалення економіко-правовий механізм стимулювання раціонального використання та охорони земель на основі впровадження партнерських відносин між державними, регіональними органами влади, власниками землі та землекористувачами.

Література.

1. Богіра М.С. Землекористування в ринкових умовах: еколого-економічний аспект: монографія / М. С. Богіра. – Львів: Львівський національний аграрний університет, 2008. – 225 с.
2. Зінченко Т.Є. Економічні засади землекористування міських агломерацій: теорія, методологія, практика/ Т.Є. Зінченко.-Житомир: Видавництво «ПП Рута», 2012.- 380 с.
3. Новоторов О.С. Економіка землегосподарювання: теорія, методологія / за ред. акад. Б.М. Данилишина / РВПС України.- Київ: ТОВ «ДКС центр», 2009.- 628 с.
4. Статистичний щорічник України за 2010 рік/ за ред. О.Г. Осауленко.- Київ: ТОВ «Август Трейд», 2011.- 560 с.
5. Хвесик М.А. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні / М.А. Хвесик, В.А. Голян, А.І. Крисак. - К.: Кондор, 2008. - 512 с.

Стаття надійшла до редакції 19.07.2012 р.